

Fyzikálna olympiáda

50. ročník, školský rok 2008/09
Celoštátne kolo kategórie A
Žilina, 17. 4. 2009

Zadanie teoretických úloh

1. Kyvadlo

Ivo Čáp

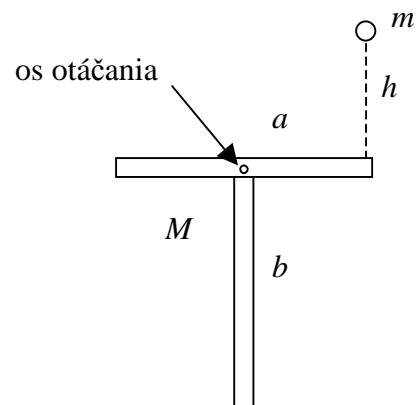
Kyvadlo tvaru T (obrázok) je tvorené vodorovnou tyčinkou dĺžky a a zvislou tyčinkou dĺžky b . Obidve tyčinky majú rovnaký obsah prierezu a sú z rovnakého materiálu. Hmotnosť kyvadla je M .

Na koniec vodorovného ramena kyvadla dopadne z výšky h guľôčka s hmotnosťou m . Náraz guľôčky považujeme za dokonale pružný.

- Aká je vzdialenosť ťažiska x kyvadla od osi otáčania a aký je moment zotrvačnosti I kyvadla vzhľadom na os otáčania.
- O aký maximálny uhol α sa odchýli kyvadlo z rovnovážnej polohy v dôsledku dopadu guľôčky a do akej výšky h_1 sa guľôčka odrazí?
- Za aký čas od okamihu nárazu guľôčky sa rameno kyvadla vráti do vodorovnej polohy. (Predpokladajte, že uhol $\alpha \ll 1$ rad).

Úlohu riešte všeobecne a potom pre hodnoty:

$M = 20$ g, $a = 50$ mm, $b = 70$ mm, $m = 750$ mg, $h = 15$ cm, $g = 9,8$ m·s⁻². Hrúbka tyčiniek je zanedbateľne malá v porovnaní s ich dĺžkami. Opätovný dopad guľôčky na rameno kyvadla neuvažujte. Moment zotrvačnosti tenkej tyče vzhľadom na os prechádzajúcu jej ťažiskom je rovný $(1/12) m l^2$, kde m je hmotnosť tyče a l jej dĺžka.

2. Meranie vlastností odporového tenzometra

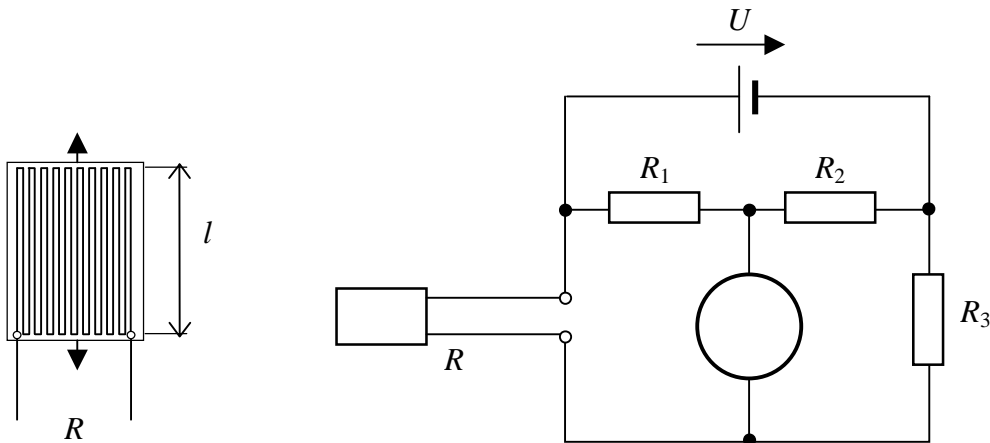
Ivo Čáp

Odporový tenzometer je senzor, ktorého odpor sa mení pri jeho pozdĺžnej deformácii. Pozostáva z pružnej podložky, na ktorej je nanosený tenký pásik rezistívneho materiálu v tvare meandra (obrázok). Pri napínaní senzora v smere šípok sa deformujú pozdĺžne časti pásika a tým sa mení ich odpor.

- Tenzometrický senzor obsahuje $N = 20$ pozdĺžnych pásikov s dĺžkou $l = 15$ mm, hrúbkou $h = 25$ μ m, a šírkou $d = 0,30$ mm. Rezistivita materiálu pásika je $\rho = 1,4 \cdot 10^{-6}$ $\Omega \cdot$ m. Určte teoretickú hodnotu odporu R_{0t} nezaťaženeho senzora. Odpor priečných pásikov považujte za zanedbateľne malý v porovnaní s odporom pozdĺžnych pásikov.
- Relatívne predĺženie $\varepsilon = \Delta l / l$ sa prejaví relatívnou zmenou odporu $r = \Delta R / R$, pričom v oblasti malej pružnej deformácie $\varepsilon \ll 1$ platí $r \approx k_1 \varepsilon$, kde k_1 je konštanta. Určte

výpočtom konštantu k_1 pre uvedený tenzometer. *Pozn.: Pri deformácii považujte objem pásika za konštantný. Malé veličiny 2. rádu zanedbajte.*

- c) Na určenie odporu tenzometra sa používa mostíkové zapojenie podľa schémy na obrázku. Pre daný prípad sa použili prvky obvodu s hodnotami $U = 10,0 \text{ V}$, $R_1 = 9,44 \text{ k}\Omega$, $R_2 = 22,5 \text{ k}\Omega$. Na meranie prúdu sa použil ampérmetr s vnútorným odporom $R_A = 856 \Omega$. Po pripojení nezaťaženeho tenzometra sa nastavila hodnota rezistora R_3 na hodnotu $R_3 = 124 \Omega$, pri ktorej bol prúd ampérmetra nulový. Aká je takto určená hodnota odporu R_0 nezaťaženeho tenzometra?

Keď sa tenzometer deformuje, prechádza ampérmetrom mostíka prúd.

- d) Odvodte vzťah vyjadrujúci závislosť prúdu I od relatívnej zmeny odporu r tenzometra pre dané hodnoty prvkov obvodu. Ukážte, že pre $r \ll 1$ možno vzťah považovať za lineárny a určte konštantu úmernosti k_2 v tomto lineárnom vzťahu $I = k_2 r$.
- e) Určte relatívne predĺženie tenzometra zodpovedajúce prúdu $I = 12 \mu\text{A}$, ak bol mostík pri nedeformovanom tenzometri vyvážený.

3. Elektromagnetická vlna

Lubomír Mucha

Elektromagnetická (EM) vlna (napr. svetlo) je reprezentovaná vzájomne kolmými vektormi elektrickej a magnetickej intenzity $\mathbf{E}$ a $\mathbf{H}$. Ak sa nachádzame dostatočne ďaleko od zdroja, možno vlnu považovať za rovinnú. Pre rovinnú vlnu možno vyjadriť závislosť elektrickej intenzity od polohy a času vzťahom

$$\mathbf{E}(\mathbf{r}, t) = \mathbf{E}_0 \sin(\omega t - \mathbf{k} \cdot \mathbf{r} + \varphi),$$

kde $\mathbf{k}$ je vlnový vektor, ktorý udáva v prípade homogénneho a izotropného prostredia smer šírenia vlnenia a má veľkosť $k = 2\pi/\lambda$ (vlnové číslo), kde λ je vlnová dĺžka vlnenia. Pre vlnu, ktorá sa šíri v smere osi x , možno fázu vlny vyjadriť v tvare $\psi = \omega t - kx + \varphi$.

V prípade, keď sa stretnú viaceré EM vlny, dochádza k interferencii vlnení, ktorá je v lineárnom prostredí daná vektorovým skladaním vektorov $\mathbf{E}$ a $\mathbf{H}$ týchto vln.

Smer vektora $\mathbf{E}$ udáva smer polarizácie EM vlny v danom mieste.

EM vlna je nositeľom energie EM poľa, pričom veľkosť vektorového súčinu $\mathbf{E} \times \mathbf{H}$ udáva výkon EM vlny, ktorý prechádza jednotkovou plochou kolmou na smer šírenia v danom mieste a čase. Medzi veľkosťami elektrickej a magnetickej intenzity platí v lineárnom prostredí vzťah $E = ZH$, kde Z je impedancia prostredia. V nevodivom prostredí sa EM vlnenie šíri rýchlosťou $c = 1/\sqrt{\mu\varepsilon}$ a impedancia prostredia je $Z = \sqrt{\mu/\varepsilon}$, kde μ a ε sú

magnetická permeabilita a elektrická permitivita prostredia. Stredná hodnota výkonu na jednotkovú plochu sa nazýva intenzita EM vlny¹ a pre nevodivé prostredie je

$$I = \langle E H \rangle = \frac{1}{Z} \langle E^2 \rangle = \frac{1}{Z} \frac{1}{T} \int_0^T E^2 dt = \frac{E_0^2}{Z} \frac{1}{T} \int_0^T \sin^2(\omega t - kx + \varphi) dt = \frac{E_0^2}{2Z}.$$

- Dve EM vlny s rovnakou uhlovou frekvenciou $\omega = 2\pi \cdot 10^7 \text{ rad}\cdot\text{s}^{-1}$, rovnakou polarizáciou a rovnakou intenzitou $I_1 = 25 \text{ mW}\cdot\text{m}^{-2}$ sa šíria vo vzduchu spoločne v rovnakom smere osi x . Fázové konštanty vln sú $\varphi_1 = \pi/3 \text{ rad}$ a $\varphi_2 = \pi/4 \text{ rad}$. Napíšte funkciu opisujúcu závislosť elektrickej intenzity E výslednej vlny od súradnice x a času t . Určte vlnovú dĺžku λ_1 a intenzitu I_{v1} výslednej vlny, ktorá vzniká v dôsledku interferencie obidvoch vln, ako funkciu rozdielu fázových konštánt $\varphi = \varphi_1 - \varphi_2$. Ukážte, ako sa intenzita mení so zmenou súradnice x .
- Riešte úlohu a) za predpokladu, že sa obidve vlny šíria v opačnom smere. Napíšte funkciu opisujúcu závislosť elektrickej intenzity E výslednej vlny od súradnice x a času t . Určte intenzitu I_{v2} výslednej vlny, ktorá vzniká interferenciou obidvoch vln a ukážte, že sa intenzita periodicky mení so súradnicou x . Určte dĺžku L jednej periódy tejto zmeny.
- Rovinná EM vlna s vlnovou dĺžkou $\lambda = 15 \text{ cm}$ dopadá zo vzduchu na rovinnú plochu pod uhlom dopadu $\alpha = 30^\circ$ (uhol medzi smerom šírenia a kolmicou k ploche). Vyjadrite závislosť fázy ψ od času t a súradnice z , pozdĺž priesečnice roviny dopadu a plochy, na ktorú vlna dopadá. Určte rýchlosť šírenia bodu s danou fázou ψ_0 pozdĺž plochy v smere z .
- Uvažujme EM vlnu s vlnovou dĺžkou λ , ktorá sa šíri od vzdialeného bodového zdroja kolmo na rovinnú plochu. Vzdialenosť zdroja od plochy je $r_0 \gg \lambda$. Akú krivku predstavuje množina bodov rovnakej fázy v rovine dopadu. V rovine plochy si zvolte súradnicový systém a vyjadrite fázu vlny v rovine plochy ako funkciu súradníc a času.
- Na rovinnú plochu dopadajú dve vlny s rovnakými vlnovými dĺžkami a rovnakými amplitúdami. Prvá je rovinná vlna dopadajúca kolmo na plochu, druhá vychádza z bodového zdroja vo veľkej kolmej vzdialenosti od plochy $r_0 \gg \lambda$. Na kolmici k ploche, ktorá prechádza zdrojom druhej vlny, sú fázy obidvoch vln rovnaké. Určte súradnice bodov na ploche, v ktorých nadobúda intenzita výslednej vlny minimálnu hodnotu (tmavé krúžky) a určte polomery tmavých krúžkov ρ_n , ak je splnený predpoklad $\rho_n \ll r_0$.

Úlohu riešte všeobecne a potom pre dané hodnoty. Pre vzduch je $\varepsilon = 8,85 \cdot 10^{-12} \text{ F/m}$, $\mu = 1,26 \cdot 10^{-6} \text{ H/m}$.

Pomôcky:

Pre $x \ll 1$ platí $\sqrt{1+x} \approx 1 + x/2$; $\int \sin^2 x dx = \frac{x}{2} + \frac{\sin 2x}{4}$, $\sin \alpha + \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}$

¹ Treba rozlišovať rôzne veličiny: „elektrická intenzita E “ a „intenzita EM vlny I “.

4. Rádioaktivita

(Ivo Čáp, Arpád Kecskés, Lubomír Konrád)

Rádioaktivita je jav, ktorý sa využíva vyše 100 rokov od jej objavu pre rôzne účely. Ukážky využitia rádioaktívnej premeny sú v nasledovných úlohách.

- a) Jednou z rádioaktívnych tomografických metód používaných v lekárstve je PET (Positron Emission Tomography). Využíva rádioaktívne preparáty s krátkou dobou premeny, ktoré sa získavajú pomocou cyklotrónu. Nevýhodou je rýchly pokles aktivity preparátu. PET využíva rádioaktívny izotop ^{18}F s polčasom premeny 110 minút. Určte v akom pomere poklesne aktivita A preparátu za čas 3 hodiny, kým sa dostane z výroby do lekárskeho zariadenia.

Pozn.: Aktivita vzorky A udáva počet premien jadier vzorky rádioaktívnej látky za jednotku času, jednotka v sústave SI je 1 Bq (becquerel).

- b) Rádioaktivita sa využíva pri datovaní archeologických nálezov. Pri určovaní veku fosílnych nálezov (zvyškov organického pôvodu) do veku niekoľkých desiatok tisícov rokov sa vychádza z predpokladu, že v živých organizmoch je stály pomer koncentrácie rádioaktívneho izotopu uhlíka ^{14}C s polčasom premeny 5 700 rokov a koncentrácie stabilných izotopov ^{12}C a ^{13}C rovný $\eta_0 = 9,0 \cdot 10^{-11}$ (pomer zodpovedá atmosférickému uhlíku). Po odumretí zastúpenie ^{14}C klesá v dôsledku rádioaktívnej premeny.

Z nálezu trámu sa získal oxid uhličitý ($V = 100 \text{ ml CO}_2$ pri $T = 293 \text{ K}$, $p = 100 \text{ kPa}$). Zmeraná aktivita vzorky je $A = 0,80 \text{ Bq}$. Pred koľkými rokmi sa spílili strom, z ktorého bol trám vyrobený?

Pozn.: Molárna hmotnosť CO_2 je $44 \text{ g}\cdot\text{mol}^{-1}$, Boltzmannova konštanta $k_B = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ J}\cdot\text{K}^{-1}$.

- c) Pri určovaní veku horniny dovezenej z Mesiaca sa použila argónová metóda. Pomocou hmotnostnej spektroskopie sa v mesačnej hornine zistil pomer stabilných atómov ^{40}Ar a rádioaktívnych atómov ^{40}K rovný $\eta = 10,3$. Vychádzalo sa z predpokladu, že všetok argón obsiahnutý vo vnútri horniny vznikol premenou rádioaktívneho draslíka ^{40}K s polčasom premeny $1,25 \cdot 10^9$ rokov. Zistite vek horniny.